

**İSLÂM COĞRAFYACILARINA GÖRE EL-CEZİRE BÖLGESİNDE EKONOMİK HAYAT (X-XIV.
YÜZYILLAR)**
**ECONOMIC LIFE IN AL-JAZİRA REGION ACCORDING TO ISLAMIC GEOGRAPHERS (X-XIV.
CENTURIES)**

Seda MURATOĞLU
Bağımsız Araştırmacı
albyrak.seda@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-1070-0599

ÖZ

Geliş Tarihi:
21.07.2024

Kabul Tarihi:
31.10.2024

Yayın Tarihi:
29.12.2024

Anahtar Kelimeler
el-Cezîre,
Tarım,
Hayvancılık,
Vergiler,
Madenler

Keywords
al-Jazîra,
Agriculture,
Livestock,
Taxes,
Mines

el-Cezîre sınırları, tarih boyunca sürekli değişiklik göstermiştir. Suriye, Anadolu ve Irak üçgeni arasında önemli bir konuma sahip olan el-Cezîre bölgesi Bizans ve Sâsânîler arasında uzun bir süre mücadele alanı iken İslâmî fetihlerle bölgede hem İslâmiyet yayılmış hem de önemli ticaret yolu üzerinde bulunmasından dolayı uluslararası ticarete önemli rol oynamıştır. Toprakları oldukça verimli olan bölge, başta İpek Yolu olmak üzere önemli bir mevkide olup, ticari açıdan geçiş noktasında olma özelliğini her zaman korumuştur. Bölgenin çok geniş, değerli bir iklime sahip olması sebebiyle burada yaşayan halk refah içinde idi. İslâm coğrafyacılarının eserlerinden anlıyoruz ki el-Cezîre bölgesi iklimi, otlakları ve akarsuları ile değerli bir bölgedir. Ayrıca bölgede çok fazla hayvan yetiştirildiği, dolayısıyla da burada hayvansal ürünlerin imal edildiği görülmektedir. Söz konusu tarımsal üretim ve hayvan yetiştiriciliği bölgede ticaretin de yoğun olduğunu bize göstermektedir. Ayrıca bölgede çok fazla sayıda pazar ve çarşıların olduğunu, ticaret ile bağlantılı olarak endüstriyel malzemelerden özellikle ölçü tartı aletlerinin yapılmış olduğunu kaynaklardan öğrenmekteyiz. Bunlardan başka bölgenin kömür, demir, zift ve kireç taşı, cam, katran, petrol ve tuz gibi değerli maden kaynaklarına sahip olduğu bilinmektedir. X. yüzyılda zenginliği azalan el-Cezîre, hem Emevîler zamanında hem de Abbâsîlerin ilk yüzyılında devletin en çok vergi ödeyen bölgesi idi.

ABSTRACT

The borders of al-Jazira have constantly changed throughout history. Al-Jazîra, which has an important position between the triangle of Syria, Anatolia and Iraq, was a battleground between Byzantium and the Sassanids for a long time, but with the Islamic conquests, Islam spread in the region and played an important role in international trade due to its location on an important trade route. The people living here were prosperous because the region was very large and had a favorable climate. In addition, it is seen that a lot of animals were raised in the region and therefore animal products were produced here. This agricultural production and animal breeding show us that trade was also intense in the region. We also learn from the sources that there were many markets and bazaars in the region that industrial materials, especially measuring and weighing instruments, were made in connection with trade. In addition to these, the region is known to have valuable mineral resources such as coal, iron, pitch and limestone, glass, tar, oil and salt. Al-Jazîrah, whose wealth declined in the Xth century, was the highest tax-paying region of the state both during the Umayyad period and the first century of the Abbasids.

DOI: <https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1520007>

Atıf/Cite as: Muratoğlu, S. (2024). İslâm coğrafyacılarına göre el-cezîre bölgesinde ekonomik hayat (X-XIV. Yüzyıllar). *Neşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 14(4), 2141-2151.

Giriş

Ortaçağ tarihi araştırmalarında, coğrafya kitapları özellikle şehir ve bölge tarihi, iktisadî, sosyal ve kültürel hayat, etnik, dinî ve mezhepler tarihi açısından son derece önemli kaynak türleridir. Bu eserler, İslâm ülkeleri ve onlarla yakın ilişkiler kuran ülkelerin fizikî ve beşerî coğrafyası, dil, tarih, kültür ve ekonomik yapısına dair kıymetli bilgiler vermektedirler. Bu çalışma, İslâm coğrafyacıları bağlamında Ortaçağ'da el-Cezîre bölgesinin iktisadî yapısını ele almaya matuftur.

el-Cezîre'nin Ortaçağ'daki siyasî durumunu kısaca ele almamız konunun bütünlüğü açısından yerinde olacaktır. Dicle ve Fırat arasında bulunan el-Cezîre bölgesi, Araplar tarafından bu isimle adlandırılırken, eski Yunanlılar ve günümüzde Avrupalılar tarafından Mezopotamya olarak adlandırılmıştır (İbn Fakih, 1966: s. 128; İbn Havkal, 2017: 197; Mesûdî, 2004: 25; Rawlinson, 2007: 247; Altungök, 2015: 82; Çevik, 2009: 35-64). Bu bölgeye İslâmiyet'ten önce sırasıyla Bâbilliler, Asurlular, Hititler, Persler, Büyük İskender, Selekiler, Romalılar, Bizans ve Sâsânîler sahip olmuşlardır (Rawlinson, 2007: 247; Altungök, 2015: 82; Bulduk, 2004: 6). el-Cezîre bölgesi III/VI. yüzyıllarda Roma-Sâsânî mücadelesine sahne olmuştur. İslâmiyet'in ortaya çıktığı sırada bölge önce Sâsânîlerin, sonra Bizans'ın eline geçmişti. Bizans, Re'sül'ayn'dan Tûr Abdîn'e kadarki sahayı, Sâsânîler ise Nusaybin ile Tûr Abdîn'in güneyindeki bölgeyi ellerinde tutuyorlardı. Sınır Nusaybin ile Dârâ arasından geçiyordu. Suriye ve Irak'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesi üzerine bölgedeki Bizans ve Sâsânî kuvvetlerinin devlet merkezleriyle irtibatı azalmıştı (Kudame İbn Cafer, 2018: 43-48; Belazûrî, 1987: 200-201; R. Şeşen, 1993: 510; Ripper, 2000: 39-65; Abdulgani Bulduk, 2004: 8,11). Hz. Ömer'in halifeliği döneminde, İyâz b. Ganm 18-19/639-640 yıllarında batı kısımlarını zapt etti (Belazûrî, 1987: 204). Daha sonra Musul ve Dicle'nin doğusundaki yerler ise 20/641 yılında Irak ordusu tarafından fethedildi. Bölge, Emevîler (İbnü'l-Esîr, 1987: III, 389; Kudame İbn Cafer, 2018: 45), Abbâsîler (İbnü'l-Esîr, 1987: VI, 258, 316; Aynı müellif, 1987, VII, 231; Kudame İbn Cafer, 2018: 46) ve IX. yüzyılın ikinci yarısında bölge bir ara Mısır'daki Tolunoğullarının idaresi altına girdi (İbnü'l-Esîr, 1987: VII, 354). 892 yılında bölge son olarak Abbâsîlere bağlandı. Bundan biraz sonra bölgede Hamdânîler (İbnü'l-Esîr, 1987: VII, 449; Bulduk, 2004: 16,24; Şeşen, 1993: 510), Büveyhîler (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1434: 212; İbnü'l-Ezrak, 1975: 77; İbnü'l-Esîr, 1987: IX, s. 66 vd; İbn Şeddâd, 1978: 352; Ergin Ayan, 2020: 121), Diyâr-ı Bekr'de Mervânîler (İbnü'l-Esîr, 1987: IX, 64 vd; İbnü'l-Ezrak, 1975: 69), Musul'da Ukaylîler (Abdülhakim el-Ka'bi, 2009: 65; Mustafa Fayda, 1991: 67) ve Harran'da Nümeyrîler gibi yerli hânedanlar ortaya çıkmıştı¹. Aynı sıralarda Bizans yeniden yükseliş devrine girdi. Urfa ve Samsat gibi el-Cezîre'nin önemli merkezleri Bizans'ın eline geçti.

el-Cezîre bölgesi, İslâm coğrafyacıları tarafından Yukarı Mezopotamya'ya verilen isimdir. Bununla birlikte *Cezîretu Asûr* ve *İklîmu Asûr* da denilmektedir (Makdisî, 1906: 138; Yâkût, 1867: II, 72)². Dicle Nehri'nin doğusundaki Meyyâfârikîn (Silvan), Erzen, Siirt, Zap havzası ve Fırat'ın batısındaki Adıyaman bölgesini içine alan, batısında Suriye, kuzeybatısında Gaziantep, Maraş ve Malatya, doğusunda Doğu Anadolu ve güneyinde Irak bulunan Ortaçağ'ın önemli bölgelerinden biridir (İbn Havkal, 2017: 197; İstahrî, 1927: 71; Makdisî, 1906: 138; Ebû'l-Fidâ, 2017: 231; R. Şeşen, 1993: 509-510; Mevlüt Koyuncu, 2008; Bulduk, 2004: 1)

el-Cezîre, Münbit Hilâl'in orta kısmını teşkil eder. el-Cezîre İslâmiyet'ten önce ve İslâm tarihinin başlarında bu bölgeye yerleşen Arap kabilelerine göre "Diyâr-ı Mudar", "Diyâr-ı Rebîa" ve "Diyâr-ı Bekr" olmak üzere üç tarihî bölgeye ayrılmıştır. Diyâr-ı Mudar kısmında Urfa, Harran, Rakka (Suriye), Samsat ve Re'sül'ayn (Ceylanpınar); Diyâr-ı Rebîa kısmında Musul, Nusaybin, Sincâr, Dârâ ve Cizre; Diyâr-ı Bekr kısmında Âmid (Diyarbakır), Mardin, Meyyâfârikîn ve Hasankeyf gibi önemli yer alır (İbn Havkal, 2017: 137; Ebû'l-Fidâ, 2017: 231; Strange, 2015: 124-125; Şeşen, 1993: 509-511)³.

¹ Konu ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Muratoğlu, 2023: 187, 218.

² Strange, bu ismin kökeninin bilinmediğini, fakat bir zamanlar Kuzey Mezopotamya ovasına verilen özel bir isim olduğunu söylemektedir. Bkz. Strange, 2015: 125; Ayrıntılı bilgi için bkz. Çevik, 2009: 35-36.

³ Yâkût el-Hamevî eserinde el-Cezîre'deki üç bölgenin şehirlerine yukarıdaki bilgiye ek olarak; Diyâr-ı Rebîa bölgesine Re'sül'ayn, Habur, Duneysir ve bu yerler arasında kalan köy ve şehirleri, Diyâr-ı Mudar'a Suruç ve Tell Mevzî, Diyâr-ı Bekr'e ise sınırları Dicle'nin batısından Nusaybin'e nazır el-Cebel, Âmid, Siirt, Hizan, Hani ve bunların arasında kalan yerleri vermektedir. Bkz. Yâkût, 1867, II: 72; Çetin, 2014: 51; İbn Rüsteh eseri *el-A'lâku'n-Nefîse*'de el-Cezîre bölgesinden bahsederken bu bölgenin şehirlerinin tümü, Diyâr-ı Rebîa ve Diyâr-ı Mudar adlarında iki bölgeye ayrılır demektedir bkz. İbn Rüsteh, 2017: 125.

el-Cezîre çok yüksek olmayan bir bölge olup Fırat-Diyâr-ı Bekr arasındaki Karacadağ, Mardin ve Cizre arasındaki Tûr Abdîn, Belih ve Habur ırmakları arasındaki Cebel-i Abdülazîz, Habur ile Dicle arasındaki Sincâr Dağı, Musul'un güneyindeki Cebel-i Mekhûl bu bölgede yer alır. Bu dağlardan çıkan akarsular arasında Fırat'a karışan Belih ile Habur, yöredeki Harran ve Re'sül'ayn'dan çıkar. Tûr Abdîn bölgesindeki Hirmas çayı Habur'a katılır. Sincâr Dağından Sarsar ırmağı doğar ve çölde kaybolur (Şeşen, 1993: 509).

Tarım

el-Cezîre bölgesi otlakları, akarsuları ve güzel iklimi ile oldukça verimli bir bölgedir (İbn Havkal, 2017: 198; Mühellebî, 2023: 142; Şeşen, 1993: 510). Ekim yapılan bu tarlalara Ortaçağ'da emlak-ı zâhire denilmekteydi. Bu tarım alanlarının en değerlileri; büyük beldelere yakın, toprağı verimli, suyu çok, haracı az ve iyi hal sahibi dürüst insanlara komşu olandır. Ayrıca büyük beldeye yakın olması, doğrudan ulaşılabilir olması, herhangi bir yolculuk ve külfeti olmadan her vakitte maslahatlarının kontrol edilebilmesi, bozguncuların ve hırsızların verebileceğı zarara karşı güvende olması ve kendileriyle ilgilenen çiftçilerin ve bağcılarının kalbinin mutmain olması nedeniyle önemlidir (ed-Dimeşki, 2021: 77-78). Bölgede geniş ovaların yanı sıra çöller, çorak ve bataklık yerler de bulunmaktaydı (İbn Havkal, 2017: 211; Kudâme İbn Cafer, 2018: 44). İslâmî fetihlerden sonra el-Cezîre bölgesinin bazı kısımlarından vergi toplandığı bilinmektedir. Hz. Ömer, Muaviye'yi Şam, el-Cezîre valisi tayin edince, Arapları şehirlere, köylere yerleştirmesini, sahipsiz arazileri ekmelerine izin vermesini istedi. Böylece bazı Arap kabileleri bu bölgelere yerleştirildi ve onlar tarım ile meşgul oldular (Kudâme İbn Cafer, 2018: 44).

Doğu Anadolu, Cebel-i Abdülaziz, Sincâr ile Rakka arasındaki saha, bilhassa Harran-Re'sül'ayn bölgesi çok verimli bir ziraat bölgesidir. Dimeşki'ye göre toprağın verimliliğı, yerinin hoş kokusundan anlaşılır. Toprağın rengine gelince, en değerli renkleri siyah ve mat koyu kırmızıdır (Mühellebî, 2023: 142; ed-Dimeşki, 2021: 78). Bu bilgiden, böylesine verimli el-Cezîre topraklarının da bu tanıma uyduğu düşünülebilir.

Bölge Abbâsiler devrinde, tahıl ürünleri, at, koyun gibi hayvanları ve çeşitli ürünleriyle Bağdat ve Sâmerrâ'yı besliyordu. İbn Havkal, İslâm diyarında olmayan 300'den fazla pınarın bu bölgede olduğunu nakleder (İbn Havkal, 2017: 208; Şeşen, 1993: 510). İbn Havkal, el-Cezîre'nin verimli olmasının bölge halkının refah içinde olmasını sağladığını belirtmektedir (İbn Havkal, 2017: 198). Makdisî, bölgede fiyatların düşük olduğunu ifade etmektedir (Makdisî, 2015: 143).

Makdisî, el-Cezîre için Irak'ın birçok bölgesinin tarım ambarı olduğunu ve meyvelerinin çok güzel olduğunu ifade etmektedir (Makdisî, 2015: 143). Aynı coğrafyacıya göre, Bağdat'ın tahıl deposu olan Musul, verimli bölgelerle çevrili olup burada yetiştirilen hububat, kudret helvası, sumak ve nar meşhurdu (Makdisî, 2015: 145). Ayrıca şehrin çevresinde pek çok bahçe bulunmaktadır (İstahrî, 1927: 73; Strange, 2015: 128; Şeşen, 1993: 510). İbn Havkal, Musul'un Hamdanîlerden önce az miktarda bostan ve ağaca sahip olduğu, Hamdanîler döneminde ağaçlar dikip bağlar kurduklarını, bu dönemde meyve, sebze ve hurmanın çoğaldığını ifade etmektedir (İbn Havkal, 2017: 203). Musul'un rustaklarından⁴ Kurâdâ ve Bâzebâ'da büyük çiftlikler yer alır. Bir çiftlik yılda bin büyük çuval arpa, buğday veya pamuk çekirdeğı (koza) verirdi (İbn Havkal, 2017: 205).

Bölgenin bir diğer önemli şehir olan Nusaybin, el-Cezîre'nin en sulak, en çok meyve veren ve bol mahsullü yerlerinden biridir. Halkın yağmur suları ile sulanan büyük çiftlikleri bulunmaktaydı. Şehir, İslâm fetihlerinden itibaren meyveleri ve ucuzluğu ile bilinmekteydi. Burada buğday, arpa ve üzüm yetiştirilmekteydi (İbn Havkal, 2017: 199; Makdisî, 2015: 147). Ayrıca kestane, kuru ve yaş meyveleri de meşhurdu (Makdisî, 2015: 154; Şeşen, 1993: 510). Pamuk, susam ve pirinç şehirde yetiştirilen ürünlerdendi (İbn Havkal, 2017: 201-202). Yâkût el-Hamevî, Nusaybin ve köylerinde 40 bin bahçe olduğunu söyler (Yâkût el-Hamevî, 1869, IV: 787). XIII. yüzyıl âlimlerinden İbnü'l-Adîm, *el-Vuşla ile'l-habîb fi vasfi't-tayyibât ve't-tîb* adlı eserinde kaliteli misk ve Nusaybin'in meşhur gül suyundan elde edilen güzel kokulu bir karışımdan bahseder (İbnü'l-Adîm, 1988, II, 733-734). Ortaçağ'da Nusaybin'in gül suyu üretimi bakımından önemli bir şehir olduğu bilinmektedir (İbn Battûta, 2023: 172). Şehirde özellikle beyaz güller yetiştirildiğı, kırmızı güllerin ise burada yetişmediğı rivayet edilmektedir (Ebu'l-Fidâ, 2017: 238; Mehmet Kavak, 2013: 49). Gül suyundan hoş kokulu karışımlar üretildiğini söyleyen et-Temimî, bu kokunun *verd-i cûrî* (Şam Gülü olarak da bilinir) ile yapıldığını söyler (M. Kavak, 2018: 195).

⁴ Köy, çiftlik.

Bölgenin başka önemli bir şehir olan Âmid için Hamdullah Müstevfî tahıl, pamuk ve biraz da meyve yetiştirildiğini belirtmektedir. Yine aynı müellif, Erbil ve Erzen’de tahıl ve pamuk yetiştirildiğini ifade etmektedir (Hamdullah Müstevfî, 1919: 102; İbn Havkal, 2017: 209).

Cizre, çok verimli küçük bir şehir olup bolluğu bakımından el-Cezîre bölgesinin en mamur şehirlerinden biridir. Burada cevizi, badem, fıstık ve meyve yetişmekteydi (İbn Havkal, 2017: 211; Makdisî, 2015: 148; Şeşen, 1993: 510). Harran’ın reçeli, oldukça kaliteli pamuğu (Makdisî, 2015: 155; Şeşen, 1993, 510); Hasaniye’nin kuru meyveleri (Şeşen, 1993: 510); Mâlesâyâ’nın üzümleri, yaş meyveleri, keneviri ve kendir tohumu meşhurdu (İbn Havkal, 2017: 205; Makdisî, 2015; Şeşen, 1993: 510). Meyyâfârikîn’de az da olsa bağ ve bahçe mevcuttu (Makdisî, 2015: 148; Al-Moqaddasî, 1906: 145-146).

Fırat’ın doğusundaki Rahbe’de ağacı ve suyu bol olan büyük bir şehirdi. Şehirde ayva (Makdisî, 2015: 155), hurma ve meyve yetişmekteydi ve sulamalı tarım da yapılmaktaydı (İbn Havkal, 2017: 214).

Sincâr şehri ağacı, otları bol, verimli arazilere sahip, bağlar ile çiftlikleri olan bir yerd (İbn Havkal, 2017: 207). Burada bol miktarda hurma ağacı bulunmaktaydı. Ceviz, badem, zeytin, turunç, susam, nar, şeker kamışı ve sumak da yetiştirilen ürünlerindendi (Makdisî, 2015: 147); İbn Havkal, 2017: 207; Yâkût el-Hamevî, 1868: III, 158). Yetiştirilen yaş ve kuru meyveler Irak’ın çeşitli yerlerine gönderilirdi (İbn Havkal, 2017: 207). Yine Fırat nehrinin kenarındaki kasabalarda hurma yetiştirilmekteydi (Makdisî, 2015: 151; İstahrî, 1927: 73).

Re’sül’ayn’ın mezzraları, değirmenleri ve bostanları kendisine yetiyordu (İbn Havkal, 2017: 208). Şehirde bağlar ve tarlalar bulunmaktaydı (Makdisî, 2015: 147) ve pamuk yetiştirilmekteydi (İstahrî, 1927: 74). Rakka’nın bağ ve bahçeleri bulunmaktaydı. Şehirde bol miktarda zeytin yetiştirilmekteydi. Ayrıca iki cins üzüm ve dut da şehir de mevcuttu (Makdisî, 2015: 149).

Habur’un çevresinde bağlar bulunmaktaydı. Ayrıca pek çok tarlası vardı. Şehirde fiyatlar düşüktü (Makdisî, 2015: 150). Habur nehri üzerinde yer alan Araban’da çok miktarda pamuk yetiştirilmekteydi. Burada yetişen pamuk, Şam’a ve diğer yerlere gönderilirdi (İbn Havkal, 2017: 209).

Küçük bir kasaba olan Bâ’sîkâ’da birçok değirmen bulunmakla birlikte bol miktarda zeytin, hurma ve portakal yetiştirilmekteydi. Bâ’sîkâ’nın birkaç mil güneyinde bulunan Bartallâ’da sebze ve marul yetiştirildiğini ve bunlarla meşhur olduğu, ayrıca kasabada yetiştirilen pamuktan da övgüyle bahsedildiği bilinmektedir (Yâkût el-Hamevî, 1866, I, 597; Strange, 2015: 130).

Habur nehri kıyısında bulunan Karkîsiyâ’da bağlar, bahçeler ve çok miktarda ağaç bulunmaktaydı. Burada tarımla uğraşıyordu (İstahrî, 1927: 77; İbn Havkal, 2017: 190). Kış aylarında buradan ve Habur’dan Irak’a meyve götürülmekteydi (İbn Havkal, 2017: 214).

Fırat’ın doğusundaki Enbâr’da bol miktarda hurma ve meyve yetiştirilmekteydi. Ayrıca tarım yapılmakla birlikte şehirde çok miktarda ağaç bulunmaktaydı (İstahrî, 1927: 77; İbn Havkal, 2017: 214).

Arazisi bereketli olan Serûc’da üzümün yanı sıra çeşitli meyveler bolca yetiştirilmekteydi (İstahrî, 1927: 78). Bol miktardaki kuru üzümü olan Serûc’da bu üzümlerden pestil ve reçel yapılırdı (İbn Havkal, 2017: 216).

Mardin’de oldukça lezzetli meyveler yetişmekteydi. Şehrin geniş bağları bulunmaktaydı. Fiyat açısından da ucuz bir şehirdi (İbn Havkal, 2017: 211). Beled ile Nusaybin arasındaki Berkaid’de çok miktarda buğday ve arpa yetiştirilirdi (İbn Havkal, 2017: 208). Dârâ şehri, oldukça verimli bir araziye sahip olup güzel ürünlere sahipti. Yiyecek ve içecek fiyatları da çok ucuzdu. Bölgede genel olarak bir bolluk olmakla birlikte Dârâ’daki bolluk oldukça meşhurdu (İbn Havkal, 2017: 208). Dârâ ve civarından temin edilen mahlep, Araplar tarafından koku yapımında kullanılırdı (Yâkût el-Hamevî, 1867, II, 517).

13. yüzyılda, el-Cezîre bölgesinin şehirlerinden biri olan Musul’un Moğollar tarafından istila edilmesi ve gerçekleşen kıyım ile nüfusun azalması ve bu nedenle toprakların boş kalması hatta zirâi faaliyetlerin düşmesi beklenir. Fakat, Kazvîni’nin 1275 yılında yazılmış olan *Âsârü’l-Bilâd* adlı eserinden Musul’daki insanların Dicle’den açılmış kanallardan istifade ettiklerini ve bu nehir üzerinde arabalara yerleştirilen değirmenlerin tahıl öğütmek için bir yerden başka bir yere hareket ettiğini öğrenmekteyiz (Kazvîni, 1373: 414-415,433)⁵. Ayrıca Gazan Han döneminde, Malatya yakınlarında Nehr-i müstecidde-yi Gâzânî adıyla sulama kanalları açılması

⁵ Musul, 660/1262 yılında Moğol tahribatına maruz kaldı. Bkz. es-Sâkkâr, 2021: 361.

planlandığı, bunun yanı sıra Reşîdu'd-din Fazlullâh'ın da Musul yakınlarında Nehr-i müstecidde-yi Reşîdî adıyla bir sulama kanalı inşa ettirmek istediği bilinmektedir. Böylece inşa edilen su kanalları sayesinde İlhanlı ülkesinde zirâî üretimin önemli ölçüde artırılması hedeflenmiştir. Açılacak kanalda 14 köy ve nehir kurulacağı ve bu yerlere Diyâr-ı Rebîa, Diyâr-ı Bekr, Ermenistan ve Rum vilayetlerinden muhacirler getirtilerek yerleştirileceği bilinir. Bunun yanı sıra, zirâî teşvik için, zirâî alet ve gücü yetmeyen çiftçilere tohum verildi (Özgüdenli, 2009: 299-300).

Hayvancılık

İslâm coğrafyacılarına göre, el-Cezîre “en iyi cins atların diyarı”dır (Makdisî, 2015: 143). Yine bölgede az sayıda at, koyun ve deve yetiştiren Rebîa ve Mudar kabilelerine mensup yarı göçebe kabileler bulunmaktaydı (İstahîrî, 1927: 83; İbn Havkal, 2017: 203). Musul'da bol miktarda sürü ve hayvan bulunmaktadır. Musul'un rustakı olan Merc'de çok miktarda hayvan ve sürü bulunmaktadır (İbn Havkal, 2017: 204). Nusaybin halkının çok miktarda sürüsü, hayvanları ve develeri bulunmaktaydı (İbn Havkal, 2017: 199; Şeşen, 1993: 510). Cizre, iyi cins atları ile meşhurdu. Haseniyye'nin keklîği ve tavuğu meşhurdu (Makdisî, 2015: 155).

Beled, mahsulü, malı ve eşyası çok olan zengin bir şehirdi. Burada keçi ve koyun yetiştirilmekteydi. Ancak Hamdanîler döneminde şehir harap olmuş ve eski zenginliğini yitirmiştir (İbn Havkal, 2017: 207). Hadise şehrinde çokça av hayvanı bulunmaktadır (İbn Havkal, 2017: 206).

Kaynaklardan anlaşıldığı üzere, çok fazla hayvancılık yapılmamakla birlikte bölgede hayvansal ürünlerin imal edildiği görülmektedir. Musul'da bal, kurutulmuş et (pastırma) ve balık, yağ ve peynir burada imal edilirdi (Makdisî, 2015: 154). Harran'da bal, Cizre'de tereyağı, Haseniyye'de peynir, Mâlesâyâ'da süt ve süt ürünleri ile kurutulmuş et, Beled'de süt üretilmekteydi (Makdisî, 2015: 155; Al-Moqaddasi, 1906: 146-147).

Ticaret

Fetihlerde bulunan Araplar ilk dönemlerde askerî işlerle uğraştıkları için ticaret sahasında ciddi bir etkinlik sergilemediler. Araplar, çok geçmeden fethedilen arazilerde yaşayan ve İslâm'ı kabul eden halklara karıştılar ve IX. ve X. yüzyılda Arap olan ve olmayan tacirler arasında ayırım yapılamaz hale geldi. İslâmî ticaret miladi IX. asrın başından itibaren gelişmeye başladı. Bu gelişme öncelikle, güçlü merkezi otorite, devletin ve fakihlerin ticareti teşvik etmesi ve gelişmiş bir ulaşım ağının tesis edilmesi ile bağlantılı idi. Bundan başka önemli bir nakit hareketi ve güvenli bir ortamın oluşması da bu gelişmeyi destekleyen önemli etkenler idi (ed-Dimeskî, 2021: 9). Ortaçağ'da bu bölgelerden biri olan el-Cezîre'de Fırat ve Dicle aracılığıyla nehir taşımacılığı ticaretin aktif kalmasına yardım ediyordu. Cizre Doğu Anadolu ve İç Anadolu'dan, Bâlis Suriye'den gelen ticaret mallarının toplandığı yerd. Ayrıca İpek Yolu'nun önemli bir kolu buradan geçiyordu.

el-Cezîre bölgesinde üretilen ticarî emtialar şu şekilde sıralanabilir: Musul'da hububat, bal, kurutulmuş et ve balık, yağ, peynir, kudret helvası (menn), sumak, nar tohumu, kamış, kömür, demir, metal çubuklar, bıçak, ok ve zincir; Sincâr'da ceviz içi, nar tohumu, şeker kamışı ve sumak; Nusaybin'de kestane, meyve kurusu, terazi, hokka ve koku ağacı; Rakka'da sabun, zeytin ve divit; Harran'da şarap küpü, bal, pamuk ve terazi, Cizre'de fıstık, ceviz, tereyağı ve hayvan olarak at, Haseniyye'de peynir, keklîk ve tavuk; Mâlesâyâ'da süt ürünleri, üzüm, meyve, kendir tohumu, kınnap (kenevirden yapılmış ip), kurutulmuş et ve kömür; Beled'de süt; Rahbe'de ayva; Âmid'de yünlü elbise ve Sicilya tarzı dokunmuş Rum keteninden mamul giysiler; Harran'da terazi (Makdisî, 2015: 154-155; Al-Moqaddasi, 1906: 146-147).

İbn Havkal'ın kaydına göre, sultanın müsaade etmesi halinde Cizre'de devamlı ticaret yapılmaktaydı. Cizre'den Musul'a bal, yağ, kudret helvası, peynir, ceviz, badem, kuru üzüm, incir vs. ile yüklü gemiler gönderildi (İbn Havkal, 2017: 212).

Moğol istilası zamanında yollarda asayişin sağlanamaması, bölgenin uzak ülkeler ile ticarî bağlantısını zayıflattı. Fakat ilerleyen zamanlarda Musullu tacirler, uzak yerler ile ticari ilişkiler kurdular. İlhanlılar ile Memlükler arasında yapılan antlaşmalar iki ülke arasındaki ticarî ilişkinin ilerlemesini sağladı. İlhanlı hükümdarı Teküder zamanında yollar açıldı ve iki ülke arasında, tacirler güven içinde idiler. Teküder'in hükümdarlığından sonra iki ülke arasındaki ilişkiler bozulmuş, bu durum ticareti olumsuz şekilde etkilemiştir (Abû'l-Farac, 1999: II 611,619,621). Gazan Han döneminde ise ticaret ile ilgili olarak, yolların güvenliğinin sağlanması dışında başka bir faaliyet gerçekleşmedi. İlhanlılar ve Memlûklüler arasında ticaretin canlanması için yolların emniyetinin

sağlanması amaçlandı. Fakat Mısırlı tacirlerin bu bölgede casusluk yaptıkları gerekçesiyle idam edilmeleri üzerine kendilerini güvende hissetmemişlerdir. Bu durum ülkeler arasındaki ticareti olumsuz etkilemiştir (Spuler, 1987: 471)⁶.

Pazar ve Çarşılar

Güzel pazar ve hanlara sahip olan Musul'da Sûku'l-erbaa denilen çiftçi ve hububatçıların bulunduğu pazar bulunmaktadır. Şehirde çoğu bedesten türünde olan pazarlar bulunmaktadır. Ayrıca şehrin her köşesinde bir han mevcuttu (Makdisî, 2015: 145-146; Al-Moqaddasi, 1906: 138-139). Makdisî, el-Cezîre'de gıda maddelerinin satıldığı bir pazarının olmadığını ifade etmektedir (Makdisî, 2015: 151). İbn Havkal'ın ifadesine göre, Musul'un çarşıları geniş ve büyük olup oldukça kalabalıktır. Her çeşit çarşıdan ikişer üçer, dörder tane bulunmaktaydı. Bir çarşıda 100'den fazla dükkân yer alırdı (İbn Havkal, 2017: 203). Musul'un rustakı Merc'de Sûku'l-ehad isimli bir çarşı bulunmaktadır. Yine burada başka çarşılar ile belirli günlerde kurulan pazar vardı (İbn Havkal, 2017: 204). Nusaybin'in bir kapısından diğer kapısına kadar uzanan bir pazarı bulunmaktaydı (Makdisî, 2015: 147). Rakka'da kapalı ve tenteli pazarlar vardı. Şehirde nalbant ve manifaturacılar (bezzâzîn) ait çarşılar bulunmaktaydı (Makdisî, 2015: 149). İbn Havkal, Rakka ile Râfika çarşılarının ucuz olduğunu ifade eder (İbn Havkal, 2017: 212-213).

İbn Havkal, Düneysir'de eskiden Pazar günleri alış-veriş için pazar (panayır) kurulduğunu ve farklı bölgelerden gelen malların burada satışa sunulduğunu ifade etmektedir. İbn Havkal kendi döneminde ise şehrin daha da büyüdüğünü han, otel ve çarşıların yapıldığını, gelirinin ve vergisinin arttığını belirtmektedir (İbn Havkal, 2017: 211).

İbn Havkal, daha önce Enbâr çarşılarının güzel olduğunu ancak kendi döneminde bu çarşıların harap bir vaziyette olduğunu söylemektedir (İbn Havkal, 2017: 214). Bâ'şikâ'da kumaş satılan kapalı bir çarşı bulunmaktaydı (Yâkût el-Hamevî, 1866, I, 472).

Endüstriyel Faaliyetler

Nusaybin'de ölçü aletleri (terazi ve hokka) (Makdisî, 2015: 154); Rakka'da kaliteli sabun, zeytinyağı ve divit (kalem) (Makdisî 2015: 149,155), Harran'da ölçü tartı aletleri (terazi) ve şarap küpü (Makdisî, 2015: 155); Mâlesâyâ'da kinnap (kenevirden yapılmış ip); Âmid'de yünlü elbise ve Sicilya tarzı dokunmuş Rum keteninden üretilmiş giysiler; Sincâr'da ayakkabı imalatı yapılmaktaydı (Makdisî, 2015: 147, 155). Musul'un şaş adı verilen keten dokumaları da hayli meşhurdu (ed-Durî, 1986: 103). Ortaçağ'da Musul'da dokunan işlemeli kumaşlar çok meşhurdu; XII. yüzyıldan evvel önemli bir mensucat⁷ merkezi olan Urfa'da ise dokumacılar, ayakkabıcılar ve terzilerin yanı sıra ipek tüccarları da yaşıyordu. Dokumacılık üretimi, aynı zamanda bölgede koyun yetiştiriciliğinin yaygın biçimde yapılması ile bağlantılıydı. Bu nedenle hayvancılığın gelişmiş olduğu Diyâr-ı Bekr, Amid ve Mardin'de dokunan yünle yapılan imalat hayli gelişmişti (Ripper, 2000: 433). Pamuk bezi üretimi, el-Cezîre bölgesinde büyük öneme sahipti. el-Cezîre'nin pek çok şehrinde pamuk ihraç edilmekteydi (Ripper, 2000: 432-433). Dokuma ürünlerin boyanması için Diyâr-ı Bekr sınırları içindeki Bitlis'te ilk boyama atölyesi kurulmuş (Evliyâ Çelebi, 2001 4/I: 169), Harran ve Urfa'da boya maddelerinin yaygın şekilde kullanılmasına ise XIII. yüzyılda başlanmıştır. Boyama işinden elde edilen gelir, 640/1242-1243 yılında Harran'da 30 bin dirhem ve Urfa'da 5 bin dirhem civarındaydı. Urfa'nın 658/1259-1260 yılındaki geliri yine 5 bin dirhem olarak nakledilmektedir (İbn Şeddâd 1978: 99; Ripper, 2000: 436).

Madenler

Ortaçağ'da Musul, dokumaları ve madeni eşya üretimi ile ün kazanmıştı. Musul'da kömür, demir, zift ve kireç taşı bulunmaktaydı (Makdisî, 2015: 154; İstahrî, 1972: 80). Nusaybin'de kireç taşı (Makdisî, 2015: 157) ve kaliteli cam madeni mevcuttu (*Hudûdu'l-âlem*, 2008: 99). Mâlesâyâ'da kömür (s. 147). Mardin dağında, cam madeni

⁶ Yolların güvenliği konusu sadece XIII. yüzyılda değil, önceki dönemlerde de önem arz etmekte idi. Özellikle X. ve XI. yüzyıllarda bölgenin yollarının güvenliği hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Ripper, 2000: 439-440.

⁷ Dokuma ürünü olan şeyler.

bulunmaktaydı (İbn Havkal, 2017: 202; İstahrî, 1927: 80). Cam madeni, el-Cezîre'nin diğer yerlerine, Irak'a ve Anadolu'ya sevk edilirdi. İbn Havkal, buradaki cam madenin diğer cam madenlerinden daha kaliteli olduğunu ifade etmektedir (İbn Havkal, 2017: 202).

Dicle'nin doğu yakasında bulunan Sinnü şehrinin yakınındaki Bârummâ Dağı'nda zift (katran) ve petrol kaynakları bulunmaktaydı (İstahrî, 1927: 82). Bölgede tuz, çoğan⁸ ve şarat elde edilen yataklar bulunmaktaydı (İbn Havkal 2017: 212). Maden üretimi, İlhanlılar zamanında küçülmekle beraber kesintiye uğramadı ('Aâni, 1986: 247).

Ortaçağ'da maden kaynaklarının çıkarılması, tarımsal faaliyetlere kıyasla oldukça marjinal bir öneme sahipti. Ortaçağ'da, Diyâr-ı Bekr bakır madenciligi ile meşhur idi (Ripper, 2000: 422). İbnü'l-Esîr, Amid'in kuzeyindeki Zülkarneyn Kalesi yakınlarında bakır madenin keşfediliş tarihini h. 516 (1122-1123) olarak vermektedir (İbnü'l-Esîr, 1991: X: 478).

Diyâr-ı Bekr'deki demir madenin merkezi, Meyyâfarıkîn'in kuzeydoğusunda kalan Hani kenti idi. Burada çıkarılan demir ülkenin her yerine ihraç ediliyordu. Artukluların hizmetinde bulunan İbnü'l-Ezrâk, memleketi olan Diyâr-ı Bekr'in demirini satmak için h. 544 (1149-1150) yılında Musul'a gitmiştir. Ülkenin maden işçiliği konusundaki şöhreti Artuklular zamanından beri bilinmektedir. XIII. ve XIV. yüzyıla gelindiğinde bu kez Musul, bakırın işleme merkezi halini almıştır (Ripper, 2000: 423-424).

Bu bölgede çıkan bir diğer önemli maden ise kurşundur. Ortaçağ'da kurşunun en yaygın kullanım alanı su tesisatı yapımıdır (Yâkût, 1867: II: 284; Ripper, 2000: 425).

Vergiler

Emevîler devrinde ve Abbâsîlerin ilk asrında el-Cezîre bölgesi devletin en çok vergi ödeyen vilâyetiydi. Fakat X. Yüzyıla gelindiğinde bölgedeki bu zenginlik azaldı. Kudâme b. Ca'fer tarafından verilen 306/918-19 yılı bütçesi Musul Hamdânîleri'nden istenen miktarla karşılaştırılırsa önemli bir eksilme olduğu görülür. Kudâme'nin eserine göre Diyâr-ı Mudar 6 milyon dirhem, Diyâr-ı Rebîa 9.633.000 dirhem, Musul 3.600.000 dirhem yıllık vergi veriyordu. 332/944 yılında Hamdânîlerden Nâsîrüddevle Diyâr-ı Rebîa ile Diyâr-ı Mudar'ın bir kısmı için 3.600.000 dirhem vergi vermeyi kabul etmişti. 337/948-49 yılında Büveyhîler zamanında aynı hükümdardan 8 milyon dirhem istendi, fakat öyle anlaşılıyor ki 2 milyon dirhemden fazla ödenmedi (Şeşen, 1993: 510).

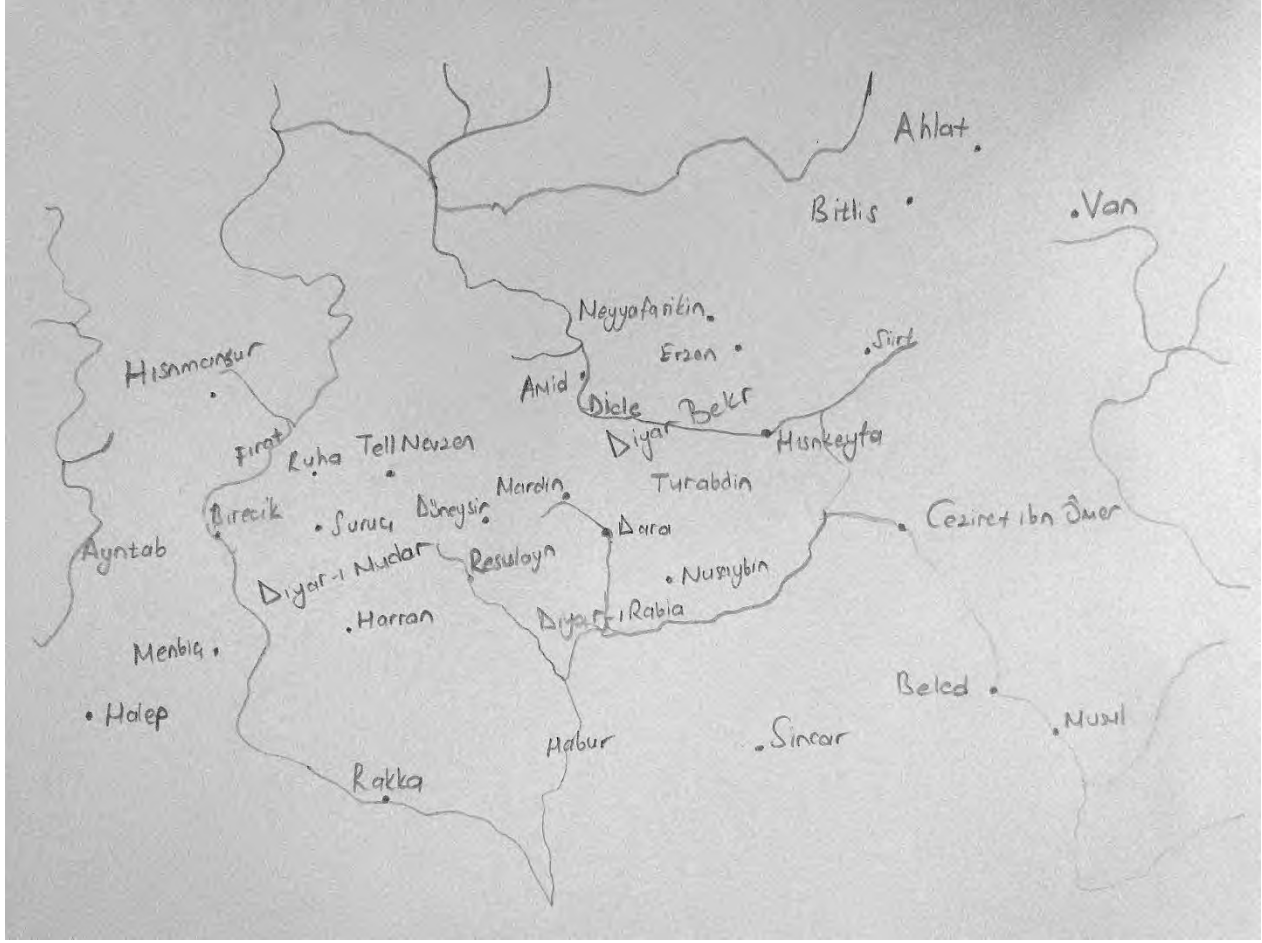
İbn Hurdâzbih, Musul'un 4 milyon dirhem vergi verdiğini belirtmektedir (İbn Hurdâzbih, 1371: 80-81). İbn Havkal, Musul'un vergisinin takriben 16.290.000 dirhem olduğu ifade etmektedir (İbn Havkal, 2017: 205). Yâkût el-Hamevî, Musul'un vergisinin 14 milyon dirhem olduğunu söyler. 358/969 yılında Musul'a giden İbn Havkal buranın vergileri hakkında detaylı bilgi vermektedir. Ninova ve Hazza rustaklarının vergisi toplamda 3 milyon dirhem olan 6.000 çuval buğday ve arpa tutmaktadır. Pamuk, bakliyat vs. cinsinden geliri ise 300 çuvaldı yani parasal değeri 10 bin dinardı. Cizye, iltizam ve diğer kalemlerin geliri 10 bin dinardı. Musul'a bağlı yerlerin hazineye ödedikleri mevâcib vergisi 2 bin dinardı. Arsa, ada, bostan, sahiplerinden satın alınan zahire, sadaka ve cizyeden geliri 2 milyon dirhemdi (İbn Havkal, 2017: 205). İbn Havkal, el-Cezîre'nin gelirinin çok olması ve bölgenin iyi durumda olması sayesinde bölgeden çok vergi toplandığını, ancak kendi döneminde durumun bozulduğunu ifade etmektedir (İbn Havkal, 2017: 198).

Nusaybin âmillikleri dört eşit parçaya ayrılmıştı. Her kısma bir âmil tayin edilmişti. İbn Havkal'ın kaydına göre, Nusaybin'in 330/942 yılına kadarki yıllık vergisi 100.000 dinar idi. 368/969 yılında arpa, buğday, pirinç ve tahıl cinsinden ürünlerin vergi miktarı 10 bin büyük çuvaldı. Bu çuvalların her birinin değeri 500 dirhemdi ve buna göre ortalama 5 milyon dirhem vergi vermektedir. Cemâcim âmilliğinin cizye ve diğer gelirleri 5 bin dinardı. İçkiden alınan vergi 500 dinar, koyun, sığır, arsa, meyve ve bakliyat vergisi 5 bin dinardı. Merkez ve köylerdeki dükkân, han, hamam, değirmenler ve evlerden 16 bin dinar vergi elde edilmekteydi. Dârâ ve Tûr Abdîn âmillikleri en büyük âmilliklerdi ve kuzeyde yer almaktaydı (İbn Havkal, 2017: 200).

Musul'un İlhanlılar dönemindeki vergisi 328.000 dinardı (Hamdullah Müstevfî, 1919: 102). Diyâr-ı Rebîa, 7.700.000 dirhem vergi vermektedir (İbn Hurdâzbih, 1371: 81). İlhanlılar döneminde bölgenin şehirlerinden Erbil'in vergisi 22 bin dinardır. Bölgenin büyük şehirlerinden olan Erzen'in vergisi ise 275.500 dinardı. Ayrıca Sincâr 147.000, Bertulla 13.200, Bevazic 14.000, İmadiya 68.000, Kermelis 11.200 dinar vergi vermekte idi.

⁸ Kökü ve dalları sabun gibi köpüren hem helvacılıkta hem de temizlik işlerinde kullanılan bir bitki, çöven.

Âmid'in vergisi, 30 bin dinardı (Hamdullah Müstevfi, 1919: 102, 103,105). Musul'a bağlı küçük yerleşim yerlerinin vermiş olduğu vergilere bakıldığında Bertulla, Bevazic ve Kermelis gibi yerlerin zirâî açıdan önem kazandıkları anlaşılmaktadır.

Harita 1. El-Cezîre Bölgesi ve Şehirleri

Not. Moğol hâkimiyetine kadar el-Cezîre bölgesinin sınırları harita gösterildiği şekildedir. Özellikle XIII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde bölgede yeni hâkim güç hâline gelen Moğollar döneminde bu sınırların yine siyasi düşünceler ile değiştiği görülmektedir (Çevik, 2009: 64).

Sonuç

İslâm coğrafyacıları bağlamında el-Cezîre bölgesindeki iktisadî faaliyetleri ele aldığımız bu çalışmada, bölgenin tarım için oldukça verimli olduğunu, zengin tarım faaliyetleri ile birçok mahsulün yetiştirildiğini görmekteyiz. Tarımın yanı sıra hayvancılığında yapıldığı bölgede hayvanlardan elde edilen ürünler imal edilmekteydi. Fırat ve Dicle aracılığıyla nehir taşımacılığı bölgede ticaretin aktif kalmasını sağlıyordu. Cizre Doğu Anadolu ve İç Anadolu'dan, Bâlis Suriye'den gelen ticaret mallarının toplandığı yerd. Ayrıca İpek Yolu'nun önemli bir kolu buradan geçiyordu. el-Cezîre bölgesindeki tarım üretiminin gelişmesini Emevîler ve ilk Abbâsî halifeleri teşvik etmiştir. İslâmî fetihler ile birlikte bu bölgeye gelen Arapların toprağı işlemeye başladığı, bunun için çiftliklerin kurulduğu ve sulama kanallarının yapımı için adımlar atıldığı bilinmektedir. Bölgedeki üretim ve ticaret Hamdanîler döneminde de devam etmiştir. Fakat İbn Havkal'ın kayıtlarına göre, Hamdanîler döneminden önce oldukça müreffeh ve zengin durumda olan bölge, Hamdanîlerin uygulamaları ile tahrip olmuştur. Hamdanîlerden sonra bölgeye hakim olan Mervânîler, ülkelerinin coğrafi koşullarının uygunluğundan iyi bir şekilde istifade etmişti. XI. yüzyılın sonlarına kadar Mervânîlerin hâkimiyetinde olan bölgede tarım, madencilik ve ticaretin faydalarından, dolayısı ile tabii oldukları Selçuklu devleti de istifade etmiş olmalıdır. Mervânîlerin

yıkılışının ardından bölgedeki ekonomik durumun nasıl olduğu hakkında kesin bilgi veremesek bile XII. yüzyılın sonundan itibaren Anadolu Selçuklu'sunda ve atabeglere ait topraklarda ekonomik hayatın yeniden canlanmış olduğu bilinmektedir. Fakat çok fazla zarara yol açan Moğol istilaları, o vakte kadar artan üretim ve ticaret faaliyetlerine engel olmuştur. Bölgede yürütülen ekonomik faaliyetler XIII. yüzyıldaki olumsuzluklara rağmen dönem dönem toparlanmış ve canlanmıştır. Bu canlılık Gazan Han döneminde de devam etmişti. Moğolların, hüner ve marifet sahiplerine verdikleri önem zanaatın devamına imkân sağlamış, böylece ticaret de canlı kalabilmişti.

Bölge, ekonomik zenginliğini her şeyden evvel uluslararası ticaret yollarının kesişim noktasında bulunan konumlarına ve elbette üretim sağlayabilecek verimli toprak ve iklimine borçluydu. Fakat bu zenginliklere rağmen yüzyıllar içinde bazı dönemler ekonomik açıdan çöküşe geçtiği görülmektedir. Bunun nedeni deprem, sel gibi doğal afetler olmasının yanı sıra Türkmenlerin, Bizans kuvvetlerinin ve daha sonrasında Moğolların bölgede gerçekleştirdikleri tahribatlar olmuştur.

Kaynakça

- 'Aâni, Nuri A. H. (1986). *el-İrak fi'l-Abd-i Celairi*, Dâru Şuûnu's-sekâfiyyeti'l-amme.
- Abdülhakim el-Ka'bi. (2009). *el-Cezîretü'l-Furâtîyye ve Diyaruba el-Arabîyye (Diyar-ı Bekr, Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar)*, Dâru Safahât.
- Abû'l-Farac. (1999). *Abû'l-Farac Tarihi*, II, (Ö. R. Doğrul, Çev.). TTK Yayınları.
- Al-Moqaddasi. (1906). *Descriptio Imperii Moslemici*, (M. J. De Goeje, Ed.). Lugduni Batavorum, Brill.
- Altungök, A. (2015). *İslâm Öncesi İnan'da Devlet ve Ekonomi*, Hikmetevi Yayınevi.
- Ayan, E. (2020). *Sultan Tuğrul Bey*, Kronik Yayınları.
- Bulduk, A. (2004). *el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi*, (M. Öztürk, İ. Yılmazçelik, Haz.). Fırat Üniversitesi Orta doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Çetin, S. (2014). *Yakût el-Hamevi'nin Mû'cemü'l-Büldân'ında Kürtler*, Pak Ajans Yayıncılık.
- Çevik, A. (2009). "X-XIV. Yüzyıl İslâm Coğrafyacılarına Göre; el-Cezîre ve İdari Taksimatı", *Osmanlı Araştırmaları*, XXXIII, 35-64.
- Ebu'l-Fazl Ca'fer b. Ali ed-Dimeşkî. (2021). *Ticarete Giriş: Tacirler ve Ticari Mallar*, (M. A. Koca, Çev.). Albaraka Yayınları.
- Ebû'l-Fidâ. (2017). *Ebû'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, (R. Şeşen, Çev.). Yeditepe Yayınları.
- ed-Durî, Abd el-Aziz. (1986). *Tarih el-Iraq el-iqtisadi fi l-qarn er-rabi el-hicri*.
- el-Belâzurî. (1987). *Fütuhü'l-Büldan*, (M. Fayda, Çev.). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- el-İstahrî. (1927). *Mesâlikü'l-memâlik*, (M. J. De Goeje, Neşr.). E. J. Brill.
- el-Makdisî. (2015). *Absenu't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlim*, (A. Batur, Neşr.) Selenge Yayınevi.
- Evlîyâ Çelebi. (2001). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 4. Kitap C. I, (S. A. Kahraman, Y. Dağlı, Haz.). Yapı Kredi Yayınları.
- Fayda, M. (1991). "Benî Âmir b. Sa'saa", *DİA*, III, 66-67.
- Guy Le Strange. (2015). *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya)*, (C. Tomar, A. Eskikurt, Çev.). Yeditepe Yayınları.
- Hamdullah Müstawfî. (1919). *Nuzhat-al-Qulûb*, (G. Le Strange, Trans.). Cambridge:Printed by J. B. Peace, M. A. At The University Press.
- Hudûdu'l-âlem mine'l-maşrik ile'l-mağrib*. (2008), (V. Minorsky, Neşr.). (A. Duman-M. Ağarı, Çev.). Kitabevi Yay.
- İbnü'l-Adîm, (1988/1408), *el-Vusla ile'l-Habîb fi Vasi't Tayyibât ve't-Tîb*, (Süleymi Mahcûb, Haz.) II, Düriyye el-Hatîb, Halep: Ma'hedü't-İlmiyyi'l-Arabî.
- İbn Battûta, (2023), *İbn Battûta Seyahatnamesi*, (Ramazan Şeşen, Çev.), Yeditepe Yayınları.
- İbnü'l-Esir. (1987). *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Tarih*, (A. Ağrakça, A. Özyayın, Çev.). III, VI, VII, IX Bahar Yayınları.

- İbnü'l-Ezrak. (1975). *Tarihü'l Meyyâfârikîn ve Amed, Mervânî Kürdleri Tarihi*, (M. E. Bozarslan, Çev.). Koral Yayınları.
- İbnü'l Fakîh. (1966). *Kitâbü'l-Buldân*, (Y. El-Hâdî, Neşr.). Dârü Âlemi'l-Kütüb.
- İbn Havkal. (2017). *Sûrat el-Arş 10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (R. Şeşen, Çev.). Yeditepe Yayınevi.
- İbn Hurdâzbîh. (1371). *Mesâlik-i Memâlik*, (S. Khakirend, Farsça Terc.). Mirâs Milel.
- İbn Rüsteh. (2017). *El-A'lâku'n-Nefise*, (A. Fuat Eker, Çev.). Ankara Okulu Yayınları.
- İbn Şeddâd. (1978). *el-Alâkû'l-Hatîre fî Zikeri Ümerâ's-Şâm ve'l-Cezîre*, III, (Y. Abbâre, Tahk.). Vezâretü's-Sekâfe ve İrşâdü'l-Kavmî.
- Yakutî. (1866-1873-1924). *Jacut's Geographisches Wörterbuch*, (F. Wüstenfeld, Neşr.). I-VI.
- Kavak, M. (2013), *Fetihden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Tur Abdîn Bölgesi Tarihi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi.
- Kavak, M. (2018), "Ortaçağ'da Misk", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Azmi Özcan Öğrencileri Özel Sayısı, C. 3, ss. 188-229.
- Kazvinî. (1373). *Âsârü'l-Bilâd ve Abbâr'ül 'Abâd*, (C. M. Kacar, Çev.). Müessese-i İntişârât-ı Emir Kebir.
- Kudâme İbn Cafer. (2018). *Kitâbü'l-Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, (R. Şeşen, Çev.). Yeditepe Yayınevi.
- Koyuncu, M. (2008). "İlk İslâm Fetihleri Döneminde el-Cezîre Bölgesi ve İslâmlaşma Süreci", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, X/1.
- Muratoğlu, S. (2023). *Selçuklu Devletlerinde Etnik Yapı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ordu Üniversitesi.
- Mühellebî, (2023). *Kitâbü'l-Azîzî (el-Memâlik ve'l-Mesâlik) Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (M. Ağarı, Çev.). Kitabevi Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2009). *Gâzân Han ve Reformları*, Kaknüs Yayınları.
- Rawlinson, G. (2007). *Parthia*, Library of the University, New York.
- Ripper, T. (2000). *Diyârbekir Merwanileri*, (B. Şahin Fırat, Çev.). Avesta Basın Yayın.
- Sâmi es-Sâkkâr. (2021). "Musul", C. 31, *DİA*, 361-363.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. (1434). *Mirâtu'z-Zamân fî Târîhi'l-Ayân*, XVIII, (Müslîm Bârûdî, Neşr.). Şirketü'l-Risâletü'l-âlemiyet.
- Spuler, B. (1987). *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri (1220-1350)*, (C. Köprülü, Çev.). TTK Yayınları.
- Şeşen, R. (1993). "Cezîre", *DİA*, VII, 509-511.

EXTENDED SUMMARY

In medieval historical studies, geographical books are extremely important sources especially in terms of city and regional history, economic, social and cultural life, ethnic, religious and sectarian history. These works provide valuable information on the physical and human geography, language, history, culture and economic structure of Islamic countries and the countries that established close relations with them. This study aims to deal with the economic structure of al-Jazīra region in the Middle Ages in the context of Islamic geographers.

The borders of the region have constantly changed in the historical process. While the Arabs called the region of Al-Jazīra between the Tigris and the Euphrates by this name, the ancient Greeks and the Europeans today call it Mesopotamia. Maqdisī refers to this region as the region of *Iklim al-Aqūr*. Yakūt al-Hamawī, one of the eighteenth-century Islamic geographers, must have quoted Maqdisī, for he gives the region under the title of *Jazīrat al-Aqūr*. Guy Le Strange states that the origin of this name (*Akūr*) is unclear, but it was once a special name given to the plain of Northern Mesopotamia.

The Anatolian border of Al-Jazira in the west is the Euphrates River. Starting from this river, the borders of Al-Jazīrah pass through the towns of Samsat, Rumkale, Birecik, Raqqa, Rahba and Hille towards the south and then head east after approaching *Divāniya* in the south. The aforementioned places constitute the Euphrates frontier of the Jazīra region. From here onwards, the Tigris was taken as the border and the borders of the region reached Sin, then Haditha and *Jazīrat Ibn 'Umar* (*Jizra*) along Mosul. From there, it extends northwards to Amid. From Amid, it turns westwards, reaches Samsat in the south of *Ermeniye* (Eastern Anatolia) and extends towards the Euphrates River, our starting point. The region is bordered by Eastern Anatolia to the east, Iraq to the south, Syria to the west, Gaziantep, Maraş and Malatya to the northwest.

The lands of Al-Jazīrah, which was strategically located between Anatolia, Iraq and Syria, were very fertile. Al-Hawqal describes that the region had a wide and valuable climate and therefore the people of the region were prosperous. They collected a lot of taxes for their sultans due to the abundant income of their goods and their good condition. We understand from the works of Islamic geographers that the Al-Jazira region was a very rich, fertile and valuable region with plenty of rivers and pastures. Eastern Anatolia, *Jabeliabdülaziz*, the area between Sinjar and Raqqa, especially the *Harran-Re'sül'ayn* region was a very productive agricultural region. The region fed Baghdad and *Sâmerrâ* with its cereals, horses, sheep and various products in the Abbasid period. Mosul's cereals, honey, bacon, coal, oil, cheese, halva, sumac, pomegranate, pitch, iron, knives, arrows and chains were famous. Nusaybin's chestnuts, dried and fresh fruits, measuring instruments, cream, camels; Raqqa's soap, olive oil, pens; Harran's jam, honey, cotton, measuring and weighing instruments; Cizre's walnuts, almonds, butter, horses; Hasaniye's cheese, partridge, dried fruits; *Mâlesâyâ's* milk, coal, grapes, fresh fruits, flax, hemp; Amid's woollen clothes and Greek linen were famous. River transport via Euphrates and Tigris helped to keep the trade alive. It is also observed that many animals were raised in the region and animal products were produced in the region. This agricultural production and animal breeding show that trade was also intensive in the region. The Al-Jazira region is located on the historical Silk Road, making it a commercially important region. The Al-Jazira region and especially the cities in the *Diyar-ı Rebia* region were commercially active. We learn from the sources that there were many markets and bazaars in the region and that industrial materials, especially measuring and weighing instruments, were made in connection with trade. There are bazaars in the city, most of which are of the *bedesten* type. There was also an inn in every corner of the city. In addition to these, it is known that the region had valuable mineral resources. In addition to coal, iron, tar and limestone, high quality glass mines, there were also tar and oil resources in the *Bârummâ* mountain near the city of *Sinnü* on the eastern bank of the Tigris. River transport on the Euphrates and Tigris rivers kept trade alive in the region. Cizre was the place where trade goods from Eastern Anatolia and Central Anatolia were collected.

In this study, we learnt information about the economic life of al-Jazira region from the works of Islamic geographers. The information given by the geographers about the climate, soil, water and vegetation of the cities they saw is important for us. In addition, the information they give about the trade in the cities they visited enables us to comment on the economic life in the Middle Ages. We learn the most detailed information on the subject from the works of authors such as Ibn Havkal, Maqdisî and Yakutî.